

*Fénylő Parnasszus**Utak Csokonaihoz*

III.

A Kazinczy tükrében nézzük a korszak magyar irodalmát, hisz' egészében ott tekinthető át, torzítva látunk mindenkit, aki saját útját követve nem hódolt az ő akaratának. Az írók társadalmi helyzete szerint váltogatta szimpátiáját, a fölfelé elfogódott irodalmár, maga körül és lefelé, csak a veszélytelen hűségeseeknek osztogatott babért. Imádta gróf Ráday Gedeont, báró Orczy Lőrincet, gróf Teleki Józsefet, bizalmába fogadta Kis Jánost a többi szorgalmas levelezővel együtt. Viszont a nemesi közép s a polgári alsóbb rétegekből a legjelentősebbek, Bessenyei, Batsányi, Pálóczi Horváth, Csokonai, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi életműve sínylette évtizedekig s máig a sok ezer magánlevélből közvéleménnyé emelt ármánykodást. Ám ennek ellenére illik tudni, nélküle más lett volna a magyar literatúra, mert mégis csak ő volt az élesztő s keserű kovásza nélkül nem kelt volna meg Csokonai kenyere sem. Hivatásos felfedezőként rajongott a fiatal tehetségekért, szétvitte hírüket, mércét állított, s számon tartotta betartják-e tanácsait. 1793-ban azt olvashatja Kis János az ország túlsó felén: „Debrecen két barátot ada nekem. Az egyik Csokonai Mihály, egy sok jeles tulajdonsággal bíró ifjú, ki mind virtusiban, mind hibáiban is! – második Horváth Ádám lesz. [...] Kértem, hogy [...] ne névnapki köszöntőket, ne török marsokat írjon, hanem dallja a szív szelíd érzékenységeit, szerelmet, barátságot, bort, természet szépségeit. Még eddig kevés jelét adta megértésének.” Megértette pedig, igazodott is hozzá, csak mégsem úgy, ahogy a mester szerette volna. És nyújthatott-e nagyobb gesztust annál, mint mikor a rab Kazinczyt a házasság börtönében sínylődő Lillával együtt siratja meg. Ha nem lenne igaz mindkettőre, hamis volna a *Bácsmegyei leveleire* című vers.

*Mindenik jó volt énerántam. –
Az szerelmes, ez barát.
Oh, be szívpedve szántam
Fátumok gyászos sorát.*

*Egy barát és egy szerelmes
Sínlik a rabláncokon:
Szállj le, s enyhíts, óh kegyelmes
Isten! a bús sorsokon.*

Mert Kazinczy közvetlenül sosem bántotta, ő jóhiszemű szeretettel közeledett hozzá, még ha érződik is némi vagányos tiszteletlenség verses levelében, ahogy az elmaradt látogatást mentegeti Szikszóróól, 1793-ban. Jellemző, hogyan számol be anyjának az első találkozásról Kazinczy fogsága után 1801-ben, s miként emlékszik arra Kazinczy az 1816-tól készülő *Pályám emlékezetében*.

„Patakról Puky úrral általmentem Regmecre, s ebéden, és szemben voltam – – – kivel? – – – Kazinczy Ferenc úrral. Ő azelőtt két héttel szabadult ki több szenvedő társaival Munkácsról. Semmit sem változott; feje, elméje s kedve azon friss, azon szép, mint volt fogsága előtt [...] Szívesen látott, és másnap Patakra bejövén [...] két ízben engem is meglátogatott. Regmencen pedig leveleit, képeit és könyveit megmutatta, azzal az antique 30 fontos urnával, melyben szeretője leveleinek hamvát tartja, és amelyet a museumába való beléptekor az íróasztaláról felvévén azonnal megcsókolt. Elbeszélte rabságában történt dolgait röviden; megsiratta D. Földit, tudta, és magamtól is kérdezte Szilágyi Gáborral esett dolgaimat; tudta a Nagy Gábor, Nagy Sámuel és Teleki urakét, s ezt vetette befejezésül utána: „Kár, hogy Debrecenben a genieket elnyomni gyönyörködnek.” Otthon többet, én pedig eljöttemkor a következő verset nyomtam neki kezébe:

*Hogy Orpheus, kit az halál fiának,
S az őrebtől felfaltnak gondolának,
Barlangjaikban jajgatának
Hebrus szelíd leányai,
S a bérci ekbók hangjai;
Véletlen a kies Haemus hegyére,
A poklok félelmes torkából,
Plutónak zordon országából
Mennybéli lantjával kiére:
Örültek a folyamatok,
Örült minden part és sziget,
Örült hegy, völgy, mező, liget,
Örültek a vadállatok;
Főként Eumolpus, a tanítvány,
Bús karjait feligazítván,
Zengette ötet énekén –
És úgy örült: mint néked Én!*

Csokonai Józsefné ezt a levelet fia Kazinczy iránti szeretetét bizonyítandó tarthatta meg. Hogy nem azt érdemli, amit a nekrológiában ír az ő affektált és nem affektált mizantropiájáról, affektált cinizmusáról. Ám mit szólt volna, ha megtudja véleményét ugyanerről az eseményről is? „Puky István úr a pataki examen alatt megtudá itthonlétemet, s a nála sok hónapok olta lakó Csokonaival július 14-dikén kijöve hozzám. Ismertem volt mindkettőjeket, s örvendék látásoknak. De Csokonai az 1796-diki diétán nagyon nem jó fényben mutatá magát. Megjelent

ott, nem mint Pindar a görögök játékaiban, hanem mint nem fejér arcú hegedűseink, kiknek kedves, amit úgy nyernek. Nekem balul vevék csudálói, hogy ítéletemet diétai Múzsája s egyéb dolgozásai felől, melyeket nevezni is kín, kimondotam, de arról nem tehetek. Aki azonban nem nézi mázolásoknak, szennynek, sőt fertelmeknek, végye elő *Gerson du Malheureux*-jét, *Crimen Raptus*át és még azt is, ami nem ezek számába tartozik, s vádoljon, ha mer [...] Nagy része Csokonai vétkének, csak annyiban övé, hogy mindent ada, amit tőle kívántak, s mindjárt adá, mihelyt kívánák, s talán még inkább az, hogy tovább nem élt, s vétkeit meg nem igazíthatá, igazíthatlan darabjait el nem égetheté.” Ítéleteit makacsul ismételte, s leginkább nyelvi kifogásai voltak. Nem tetszett neki „az édeskés *Földiekkal játszó*”, *A reményhez* címzett nagy költemény sem, hangja miatt. Mégis inkább egy számára ízléstelen esethez fűzte, amikor muzsikus cigányokkal húzatta a későbbi szöveg dallamát a költő a Váradhoz közeli Félix-fürdőn, ahol Kazinczy a szerelmével, Ilosvay Krisztinával tartózkodott.

Én ebből következtetve gondolom, minden rossz tulajdonsága hiúságából fakadt. Itt is a féltékenység minősítette a verset, vagyis a költő személyét találta ingerlőnek. Nem olyan könnyű bevallani hiúságát a szerelemben, mint portréja megfestetését azzal magyarázni: „Némely ember annyira szégyenli megvallani, hogy hiú, hogy magát nem festeti, ha reá módja van. Egyszer elkapja a halál; s a megmaradtak kesergik, hogy elveszett barátjoknak ezt az emlékeztető árnyékát nem bírják. Én, mint Franklin, eléggé egyenes vagyok megvallani, hogy hiúság bennem sok van, és hogy érte hálát adok az örök rendeléseknek, mert sok szép örömöm kútfeje.” S mennyi szenvedésé, kárörömé, önbizalmi válságból sarjadt tövisé, kifröccsent vitriolé! Amit ő bátor kritikának vélt, kicsinyes akadékoskodásnak látszik, s az okozza a legnagyobb csalódást, hogy egy okos, kiváló ízléssel, egyszerű nyelvérzéssel áldott európeér s hazafi roppant irodalmi erőfeszítéseit kockáztatja. Kizárja Bessenyeit, ócsárolja Batsányit, megtépdesi Berzsenyit, Kisfaludy Sándort.

Csokonai felől viszont legalább két nagy sérelem érte őt, melyről éppen az okozójuk nem tudott. Jó szimatú ösztöne szerint kétségtelen volt számára, hogy ez a tanítvány nála sokkal s még abban a korban is a legnagyobb tehetség. Hát akkor legalább az ő keze nyomát viselje magán költészete! De amit nem hagyott Csokonai az életében, azt a halála után sem sikerült befolyásolnia. Debrecen elvette tőle fiát a síremlékével, a kiadással pedig a műveit. És lehet, a legnagyobb sérelem akkor érte, mikor Sárosyné Ilosvay Krisztinát szerette Csokonai. S még az is föltételezhető, Batsányit nem nyelvi konzervativizmusa, s határozott ellenállása miatt gyűlölte annyira, hanem mert ez a nő oly nagyon tetszett neki. Bár csak ő írhatja a szakítás után: „Én sokszor nyaltam a szép nyakat...”, s felejthette Török Sophie karjai közt, költőnknek sosem bocsátotta meg. Mégis mintha azonos szenvedéllyel szólna róluk. „S Sárosynének szerelméről örökre lemondottam. [...] szép, fiatal, pallérozható asszonyka volt: de fősvényisége, s kevélysége valóságos sárkánnyá tevék.” Egyszer a másik asszonyt le *sánta kurvázza*, aki *golyvás kurvának* csúfolja vissza. „Én sokszor nyaltam a szép nyakat, de azon hibát, golyvát nem láttam.”

„De csakugyan tagadhatatlan, hogy Cs. munkáiban sok kitörölni való van a sok csodálást érdemlő szépség mellett. Nekem az én ítéletem szerint legfelségesebb munkája a *Pillangó*, a *Remény*, a *Szemrehányás*. De ebben is van holmi, ami változtatást kíván. Osztán a rend: holmi le nem vehető *kálvinistaság*, és ami a kálvinistaságnál is veszedelmesebb: *Debreceniség!* Vége az úr ezekhez a diétai Múzsát, a *Rhédeiné* [Halotti versek] verseit etc. Melyekben igen sok szép van, de csupa rendetlenség, zavar etc.” – olvashatta Nagy Gábor, Csokonai debreceni jó barátja 1805. március elején. A vastag levegőjű várossal azonosítani „egy nádas házba szorult cosmopolitát”, s azzal a verssel példálózni avas provincializmusára, mely az evilági lét eszméit fogja össze, rosszindulatra vall, s főleg, ha azt kaján pletykával is tetézi. Mert örömmel küldte híreit, hogy a cserében kapott újságoknak örüljön: „hisztrióhoz illet akciója”. „Akik jelen valának a váradi temetésen, emlékezünk, mely rettegek közt hánykolódott [...] mely gravitással lépegete fel a grádicson, akarván csörtetvén oldaláról függő kardját, mely arccal s hanggal mondá el az első sort (Lenni? vagy nem lenni? kérdések kérdése) – és midőn ott a legjobbak között tölthette volna az egész estét, neki mint volt elég azok közt lenni, kik gégejeiket csudáltaták.”

Fájlalta, hogy „nem mindig forgott szép társaságokban”. S mikor az összes költemények kiadásakor, 1813-ban felfedezi a *Lantomtól búcsúvételt*, megdöbbenhetett, miféle társaságba sorolta őt a vers. Már az is bántotta, hogy Csokonait egy Márton József díszkiadásában látja. „Az ő és az új magyarság úgy egyesítettet benne, hogy az olvasó kénytelen nevetni, káromkodni” – hát még mikor úgy hitte, a debreceni ortológia üzent neki e gyatra, ragrímes mázsolmánnyal.

*Bessenyei obojjára,
Horváth réztrombitájára,
Szabó zengő hárfájára,
Mátyási tamburájára,
Földi érzékeny lantjára,
Kazinczy Orphikájára,
Pócsnak négyhúrú brácsára,
Gyöngyösinek nablumára,
Apollo dúlt oltárára,
Sőt minden múzsák szavára
Esküszöm, hogy utoljára
Függesztlek a bodzafára.*

Nem érdekelte a keletkezés 1785-ös dátuma, hogy milyen körülmények között született, mikor a politikai fogoly Kazinczy miatt titkolni való nevének említése is. S Apollo dúlt oltárával, az egész magyar költészet akkori kilátástalan helyzetén kesereg. S úgy akasztja lantját a bodzára, mint a zsidók a babiloni fogságban a fűzfákra zeneszerszámaikat. A reménytelenség kétségbeesett vigyora volt ez a vers, nem széptani tárgy, hogy a ragrímek bosszantsanak. „Imhol egy pajkos epigramma” – kapja a közös barátoknak mondható Nagy Gábor debreceni ügyvéd. Dessewffy József Felső-Tisza vi-

déki földbirtokos, barát és Csokonait szerető irodalmár is illetékes rögtön megtudni: „Megszállta a pajkosság, s Csokonainak szerencsétlen darabjaiból, – szavaiból ezt csináltam, ami itt következik.” Címe: Jövendölés.

*Hős Mihálynak karvasára,
Patikaszag babérjára,
Sustorogó ódájára,
Békegeres épósára,
Tisztes Crimen Raptusára,
Rossz órájú Gersonára,
Tempefői bajnokjára,
Amazon szűz vén lányára,
Matronásult Dorisára,
Kérdéseknek kérdésára,
Füstpölt galád kis nagyjára,
Esküszöm, te nem sokára
Felhágysz, csak nézz e példára,
A homoksík Tátrájára,
S Csombók Jankó s Csombók Sára
Szát szemet tát a csudára.*

„A Csombók Jankó personifikálja a Poocs András ízlésű embereket, mint John Bull az anglosoknál a honn vad népet.” A szélhámos börtöntöltelék poéta emlegetése elegendő, hogy a többi kortársát szó nélkül hozzá gondolhassák. A jobbokban akkorra már Kazinczy csalódott, a népszerű megnevezettek pedig az ő vélekedése szerint eleve fűzfapoéták. Csokonai közékük sorolja őt, és éppen a leoninusaitól híres Gyöngyösi elé, akit a versből nehéz azonosítani. Ha azt vesszük, itt mindenki élő kortárs, akkor a tordai Gyöngyössi János, de mert ledőlt a magyar költészet Apolló oltára, akkor a nagy előd, Gyöngyösi István lehet. Kazinczy biztosan kortársára gondolt, s jogosnak érezte kiömlesztetni mérgét a miatt, ami az ő Orphicájához nem mérhető, s nem való Csokonai munkáiban. Ez a hős Mihály rossz hegedűvel, karvassal zenél, a babérja patikaszagú, olyant képes leírni, mint „dült hazadért sustorogó tüzed” a közepes tehetségű Földi János sírja felett, viccel Homérosszal, bohóckodik a görög mitológiával, élveteg tolvaj istenként gúnyolja Zeust Európa elrablása ürügyén. Kipellengérezzi a színdarabok, a Dorottyá, a halotti versek íróját, s megjósolja dicsőségét, amint egy homokdomb ormán ünnepli az alföldi honn vad népe. És ő, Kazinczy, mindent megtesz azért, hogy így legyen.

TANÍTVÁNY, MESTEREKKEL

Úgy érzem, Csokonai nem boldog tájékozatlanságból, inkább zavarhatatlan hátlából írta Kazinczy nevét lajstromába. Első helyen említi az *Anakreoni dalok* ajánlásában, s a könyvhöz csatolt értekezésből is kihagyhatatlan mester ő.

*Kazinczy! Földi! Kik belőlem
Már-már poétát tettetek,
Kérlek, vegyétek el ma tőlem,
Mit rég megérdemlettetek
Csekély ugyan, csekély ajándék:
De tégye a baráti szándék
Naggyá előttem.*

„Valamint gyermeki elmémnek a gondolkodásra, képzelődésre és érzésre való első kifejeződését, különösen pedig a poéták olvasására és megízlelésére s magára a poézisre való hajlandóságomnak jókori vezérlését tiszteletes tudós KOVÁCS JÓZSEF kőrösi prédikátor úrnak mint közönséges tanítómnak, és nagynevezetű tudós BUDAI ÉZSAIÁS eloquentiae [ékesszólás] professzor úrnak, mint magános oktatómnak, köszönhetem: úgy ifjúi tehetségeimnek s addig szerzett olvasásomnak az oskolai korlátok közül való kivezérélséért, a régi jó ízlésnek az újabbakkal való egybetöréséért tekintetes KAZINCZY FERENC úrnak s néhai tudós doktor FÖLDY JÁNOS úrnak tartozom. [...] amazok születtek fel a Parnasszusra, ezek pedig neveltek rajta, s megmutatták, hogy meg ne üssem lábamat a kőbe.”

Ők a legfontosabbak, akik a korszellemet, korízlést, a fölhalmozódott tudást adták magukból, s megszemélyesítették a gyermek s a fiatalember előtt. Háló Kovács József, mint felvilágosult tanító, maga is költő, lelkesen tapasztalhatta a tizenkét éves diák különös tehetségét, s annyira meghatódhatott, hogy még különcködéseit sem korlátozta. Azt hiszem, sejtette, de nem merete fölfogni, leginkább kimondani, ki ez a fura kis-kamasz? Micsoda titkot rejtenek sötétkéék szemei? Miként kell kezelni, hogy csúnya külsejét, himlőhelyes arcát, nagy, hosszú orrát elfelejttesse, s ne gyűlöljék meg tanítványai éles esze, nagy képzelete, elképesztő memóriája, finom zenei hallása, furfangos viselkedése miatt. Pedagógiai bravúrt kívánt magától is, hogy tanítsa azt, aki mindent ismer vagy tanulás nélkül azonnal elsajátít. Mit tegyen, mikor árván gubbaszt, mintha jelen sem lenne, vagy komisz tréfákba csap? Mintha Vergiliusnak született volna, míg társai az anyanyelvüktől annyira idegen hexameterrel bajlódnak. Ami másoknak aznap lecke, neki lelki szükséglet, különben teljesen érdektelen, s nem csak a versírásban. Csak a kollégium szabályait áthágva fegyelmezhető: ne járjon hajnali órákra, ha belebetegszik a korán kelésbe, hisz' ébren tölti az éjszakákat, annyira fél a sötétől, az ijesztő látomások káprázatától, a rémálmoktól. Egyik diákkori verse, *Az estve* első változatában, ezt a lelki világot vallja meg.

*Egyszóval, e csendes melankóliának
Kedves rejtekei örömmre nyílnak.
Késs, mély, borzasztó éj, komor óráiddal,
Ne fedd bé kedviünket hideg szárnyaiddal.*

Háló Kovács József már a halott, nagy költőre emlékezik „Ns. Cs. V. M. 1785-ben poesis tanulásra kezem alá jött (márc. 17-kén) 125-öd magával [...] Nekem volt hát leg-

első szerencsém az ő poesisra született nagy elméjét formálnom, és kitakarnom azt a benne lappangó tüzet, mely idővel oly gyönyörű illuminációkat mutogatott a tudós magyar szemeknek. [...] Az ő versei mindenkor könnyen folyók és inkább természetesek, mint mesterségesek voltak.” Ugyanazt mondta, amit Kazinczy első látásra megérezett.

A *Zöld codex*nek mondott füzet őrzi az 1785–1790 között készült diákkori verseket. A természetfestés meg a bölcs gondolatok költői előadása volt a lecke a megadott formában, ahogy azt a poézis tanára megszabta, s ahogy az ő közvetítésével eljutottak Debrecenbe a korabeli újítások. Természetesen a páros rímű tizenkettes mint magyar költői hagyomány rögzítése a legfontosabb. Ez a ritmus Csokonai számára oly ismerősen lüktetett, akár a magyar nyelv, hiszen az első szavakkal együtt hallotta anyjától Gyöngyösi István verseit.

Az árvízről szóló darab (*Propositio Exundatio aquarum*) a Balassi-strófát közelíti.

*Az eső már csorog,
És mormolva zorog,
Csattog már mindenfelé.
Patakok is nyelik
Esőket, úgy telik,
Érkezik a víz elé.*

*De hogy jobban teljen,
S több vizet föld nyeljen,
Notust is már bívattja,
Hogy vizes szárnyával,
Nedves szakállával
A földet így áztatja.*

De a hangsúlyos nyolcas-hetes, kereszttrimes verselésre is akad példa. (*Propositio A poeta csak gyönyörködni szeret, nem kíván ő semmi egyebet*)

*Édes anya a természet,
A bujaság mostoha,
Ez legtöbbször elenyészet,
Az nem változik soha.*

*A gyönyörűség karjait
Itt kinyújtja énekem,
S pengetvén lantom búrjait
Lelkesíti énekem.*

Olyan tiszta, különböző szófajokból álló rímek váltakoznak már, melyek feltűnően kiválnak a megszokottságból, de érződik még az erőfeszítés, hogy a „rímko-vács” októnak megfeleljenek.

Láthatjuk, a görög időmértékben milyen könnyeden írt, milyen eleven allegóriát teremtett éppen az irigységből (*Propositio Invidus*).

*Görbe szemekkel jár, az irigység s hányja sebessen,
Villámló szeme bámulván szikrázlik ugyancsak,
Orcáján a búk sok ezer ráncokba verődnek.
E' viperát marcong, egyedül csak ez étele ennek,
S így beesett szemmel mindent haragudva tekint ez.*

S legmeglepőbb a rímes időmértékes próbálkozás (*Propositio Lurida sub dulci melle venena latent* – Az édes méz alatt sárga mérgek lapulnak). Háló Kovács már biztosan előbb tudott Földi János kísérletéről, mint a kassai Magyar Museumban közzétett verstani dolgozatát olvasta.

*Most bárány képedet vedd fel,
Majd farkas színbe hevervén,
És íved másra ne tedd fel,
Így bokros buba kevervén,
Roncs minden, nyelved is ártott,
És szép szín közbe te mérget
Adsz, s más vérébe bemártott
Fegyvert, és rontod e férget.*

Minden akkori versformát szerencsésen megismert, s egyre biztosabban használt a jövőben. A kollégium mégsem a költői pályára készített föl, csak a műértésben mélyítette el, s a magyar és latin nyelv értő alkalmazásában gyakoroltatta diákjait. Bár a feladatok iskolások voltak, Csokonai többet nyújtott azzal, hogy személyiségét vitte dolgozatába, amennyire a felnőtthöz illő tárgyat megverselni egy tapasztalatlan fiú képes lehetett. Ám érték már gyermekkori megpróbáltatások, s ha leckének kapta a (*Propositio Rút ábrázat, szép ész*) közszájon forgó bölcsességet, nagy megszemélyesítő, átélő képességgel sajátjává tette, s hiteles élményei által igazi költészetté emelte. Fölsorolja, miként gúnyolja a rút ábrázatot a beképzelt, s miként fordítja vissza rá az eszes ember. „Azt mondod, barátom, hogy én ocsmány vagyok, / S orcám fertelmei irtóztató nagyok, / Hogy én ha magamnak zöld kantust vehetnék, / Olvasva a majmok között elmehetnék.” Képétől még a varjú is irtózna, s hogy „lóganéjon hízott rút pöfeteg”. De a csúfolódó bármivel dicsekszik, az mind az alacsonyabb lények sajátja csak. Egyenes lábánál egyenesebb a szarvasé, az ánglus csikó dereka szebb az övénél. Ha erős, erősebb az ökör. Arca fehérsége csak a kecske hátuljával vetekszik.

*Ily tarka madárka vagy hát te barátom,
Ezzel tépett tested szárnyára bocsátom,*

*Lebegj te a felhőn, fitoktasd magadat
Büszkén csattogtatván aranyos szárnyadat.
Én itthon maradok formátlan testemmel,
Tökéletesítvén őtet is eszemmel.
Ha ti gyaláztok is, majd mondják valakik,
Kár; hogy ez a szép ész oly rút házban lakik.*

Lehet-e vaskos diákhumorról, paródiával, pontos találatokkal sikerre vinni a versenyt annak, akit már nem védhet erős apa, mert éppen a poézis tanulása idején halt meg. Csak a szánalomban bízhat, míg éles eszével védi magát. Külsejét nem tudja megváltoztatni. Érzékenységét hiába leplezi vidámsággal, mint ahogy majd további költészetét a harsány életkedvbe igyekezett terelni. Védettnek csak a magányban tudhatta magát, határtalan kíváncsisága, a megismerés szomjúsága kimerülésig hajszolta a könyvekhez, az olvasmányok képzeletét, képzelete pedig az éjszakák kísérteteit szabadította rá. Álomba menekül, melyet a halállal azonos tudatvesztésnek tart. *Az álom* első kézirata, mint lecke, azért több versfogalmazásnál, mert a feladat megoldását lelkéből fejt ki. Az éj nyomasztó látomásból vágyik valami megnyugvásra az álomban. „Lágy karjain fáradt érzékenységinket / Ringatja, s egy másik világba visz minket. [...] Hol a félelemmel rettenteni lelkünket / S a kétség szélére viszi életünket.”

*Mint hogy a világi bajoknak érzése
Éltünknek legnagyobb terhe s szenvedése,
A halálnak képét öltöztvén magára
Bennünket holtakká térszen utoljára.
Úgy vagyon: holtakká térszen, és hogy élünk,
Csak egy kis szuszogás hiteti el vélünk.*

Összehasonlítva a gyermek iskolai dolgozatát az érett Ányos Pál éjszakai poézisével, azt tapasztaljuk, hogy az érzelmi gyökerek ugyanabból táplálkoznak, de Csokonai még nem borzaszt el, mert inkább azt látja, amibe menekül. Ányos meg ott áll elborzadva, s nyelvezete is valami altemplomi, temetői homálytól sejtelmes ódon mázzal van bevonva. Csokonai verseit az ész világossága hatja át, ahol a dolgok határozottak, kitetszik a nyelv szerkezete, ahogy azt megszabja mondandója. Erősebb a szentencia kifejtésének kényszere, mint a leírás a fönti két költeményben. De ha a vers célja maga a festés, mint Bessenyei *A Tiszának reggeli gyönyörűsége* című költeményben, azonnal a költői nyelv meglepő változását csudálhatjuk. S éppen egy tizenkét-tizenhét éves diák munkáiban. A leíró versek általában személytelenek, csak a látásmód vall a költőre, s az, hogy mit választ ki tárgyának, míg a másodlagos olvasmányélmények, közhelyek, konvenciók megválogatása is jellemező lehet. De ha mindezek együttthatásukban az elevenség képzetét keltik, akkor már sugárzik belőlük az eredetiség.

Mennyi tájleírás, évszak ihlette vers gazdagítja líránkat Gyöngyösi, Bessenyei, Or-czy Lőrinc óta, de talán Csokonai az egyetlen, akinek természeti költészete máig sem vesztette el eredeti frissességét. Íme *Az ősz* első változata a *Zöld codex*ből:

*Már a víg szüretnek örül minden ember,
Mellyel örvendeztet bennünket szeptember.
Október eképpen biztatja előre,
Hogy nektár lesz a bor, és mászás a löre,
Sötétül a gobér a piros vesszőkön,
Barna színt vér vissza a többi szőlőkön.
Amelyeknek általvilágító kristálya
Nézőjét már édes nektárral kínálja.
Rajtok királyságot mutogatni akar
A veres bársonyba kevélykedő bakar.
A sárgálló almák, a piros körtvélyek
Legörbedt anyjoknak emlőjén kevélyek.
Elterültek fájok alatt a berkenyék,
A kövér napsolyák, a borzas gesztenyék.
Megterbelte az ősz a fáknak ágait,
Vastagon ráfűzvéen gazdag áldásait.
Csak az a baj, hogy már hívesek a szelek,
Néha egy kis hideg és dér is jár velek,
Mert már a Mértéket hogy Fébus elérte
A napot az éjjel egyenlőnek mérte.*

Kosztolányi Dezső *Őszi reggelije* ugyanezt az őszi szépséget ragyogtatja, ugyan-
azt az őszi borzongást váltja ki.

*Ezt hozta az ősz. Hús gyümölcsöket
üvegtálon. Nehéz, sötét-smaragd
szőlőt, hatalmas jáspisfényű körtét,
megannyi dús, tündöklő ékszerét.
Vízcsepp iramlik egy kövér bogyóról,
És elgurul, akár a briliáns.
A pompa ez, részvételen, derült,
magába-forduló tökéletesség.
Jó volna élni. Ámde túl a fák már
Aranykezűkkel intenek nekem.*

A két vers tartalmi megközelítése s megvalósulása hasonló, mindegyik tárgyias-
ságával hat érzelmünkre, gondolati sugallatra nem törekszik, hiszen a leírásnak
a hangulat fölkeltése a célja. Mindez Csokonai számára kevés már, mikor a költői
mesterség magasabb fokára jut.

A kilencvenes évek elején megjelent életében az a két költő, akiknek tehetsége „oskolai korlátok közül való kivezérlését” és „a régi jó ízlésnek az újabbakkal való egybetörését” köszönheti. Találkozott a hajdúkörczet Hadháza kinevezett orvosával, Földi Jánossal, majd az ő ajánlására fölkereste Kazinczy Ferencet verseivel. S a szíves, biztató fogadtatás után eldöntötte, a költői pályát választja, bár tudta már hogy: „az is boldond, aki poétává lesz Magyarországon”. „Félre az eszemből oskolai kétség” – írja a gondolatokkal és szerelmi érzelmekkel megtoldott *A dél* című versében majd, mintha még az akkori korlátok akadályoznák kitörése után is. Pedig a zsengék nemcsak írásgyakorlatok voltak, hisz’ nemsokára meglepődhetett, milyen biztos fundamentumot teremtett éppen a leíró versekben a szenvedélyek templomának. Nagy szorgalommal dolgozott, szinte ömlöttek alkotókedvében a költemények. Élvezte a magyar nyelv fölötti hatalmát, zenei remekléseit, a kifejezés és kimondás szabadságát, bátorságát. Érződik, mennyire boldogan teremti még a szomorúságra okot adó *A Fársáng búcsúzó szavait* is, melyet dacos jókedvbe térít inkább a bánkódás helyett. A multság harsány muzsikájába, sípba, hegedűbe, cimbalomba, táncdübögésbe, tapsba kong bele a farsangűző harang.

*Pszt! minden táncpaloták!
Ürüljön boros asztalom,
Némuljon meg a cimbalom,
Szűnjetek meg, haboták!
Pszt! Minden táncpaloták!*

A vers csupa felszólítás, tilalom arra a karneváli ritmusra, melyen addig ettek, ittak, mulattak a szabadság álarcában, a papok böjtje ellenében. A Farsang mégis örök, immár másféle maskarában.

*S fársángolok véletek,
Rejtőzvéen szent maskarában,
A vallás álarcájában
Negyven napig nevetek
S fársángolok véletek.*

Jellemző, mikor ezt a verset Csokonai, tíz év múlva, kiadásra készítette elő, majdnem felére csonkította a cenzor, a vallás kigúnyolása miatt. A költő szabadsága a papokkal szemben annyira kíméletlen, mintha abban találná legnagyobb gyönyörűségét.

Ars poeticája [*Az én poézisom természetel*] akkor még a vidámság s a szerelem kellemeivel azonos, s épp az a célja, hogy rémképeitől megszabaduljon.

*Mások siralmas énekekkel
Bőgtessék az o b o á t,*

*És bolmi gyász t r e n ó d i á t
Ríkassanak jajos versekkel,
Én ily kedvetlen embereknek
Nem leszek egyike,
Legyen jutalma bár ezeknek
A kedves e s t i k e.*

Mintha két személy lakott volna benne, az egyik menekül, a másik vágyakozik.

*Nékem inkább oly bokréta
Árnyékozza képemet,
Mellyet nyer a víg poéta
Mulatván a szép nemet,
Ezt a vidámabb múzsáknak
S a mosolygó gráciáknak
Fűzzék össze rózsaszínű ujjai,
Élesztgessék borba ferdett csókjai.*

E kettősség okát is megmagyarázza az *Egy szerencsétlen léleknek az égis való fölemelkedése* [később *Az én életem*] cím alatt. A vers lényege szerint csak saját magából lehet méltó, igaz poézist teremteni, s végső következtetése pedig, hogy földi létének nyomorúságából a költészet menti meg. A páros rímű tizenötös, a Pálóczi Horváth Ádám által népszerűvé lett versalak tág terében szabadon röpdöshet a múza, miután a költő az igazi boldogság kutatására szólította föl.

*Múzsám eddig vagy a vidám dolgok körül repdestél,
Vagy szomorú, de idegen, s külső tárgyat kerestél.
Eddig bár a mord szerencse rád komoran pillantott,
Mégis víg búrokkal s vidám hangra verted a lantot*

De az igazság éppen az, ami őt, a kincsétől megfosztott, tengerbe vetett Ariont megváltja, csak a szerencsétlenségét elsíró, a delfint megható dal.

*Pengess halkan az alsó C-n egy keserves éneket,
Melyhez maga az érzékeny bánat szabjon verseket.*

Hisz' még a Parnasszus is csupa szomorúság, a „Látom úgy is, hogy könnyekkel ázott laurust kell ennem” lehet a dicsősége. A világegyetemet faggatná, mert nem lehet, hogy sehol nincs „egy parányi szegelet,” ahol az öröm rózsái nyílnak. Egészen az égis hatolna, de rá kell döbennie emberi mivoltára, éppen úgy, mint majd tíz évvel később *Az ember; a poézis első tárgya* című versben. Amott már boldognak tűnik ifjúsága.

*Óh melly örömben folytak el ekkorig
Zsengére nyíló napjaim! Óh miként
Érzém, hogy élni, s Tháliának
Rózsanyakán enyelegni, édes!*

*Víg borzadással jártam el a görög
Szépségek és a római nagyvilág
Pompás maradványait, s ezeknek
Sírja felett az olasz negédes*

*Kertjében szedtem drága narancsokat;
A franc mezőket láttam; az Albion
Barlangiban s a német erdők
Bérceiben örömet találtam.*

*Olykor hevítvén lelkemet is belől,
Új képzelések s büszke vetélkedés;
Lantot ragadtam, s a lapályos
Dácia térmezején dalolván,*

*A földnek aljáról felemelkedém;
A felleg elnyelt, mennyei képzetim
Mint a babok felfogtak, s úsztam
Gondolatim csuda tengerében.*

Míg onnan az Isten küldi vissza a nagyra törő, „merész halandót,” itt, a korai versben, ő szólítja vissza „elragadtatott” lelkét és műzsáját, s a saját belső parancsára vizsgálja meg, hogy kicsoda? miért van? hol él? miféle parancsra cselekszik? mi lesz belőle?

*Lelkem! térj vissza földedbe, s hagyd félbe szent búcsúdat,
Mérjed a feljárt világok messzeségével búdat.
Te is műzsám! Új énekre készítsd rebegő szádat,
Bús Orfeus húrjaival lelkesítsd bús hárfádat.
S hogy bús pengetését gyengült kezed el ne hibázza,
Lelkem keserves lamentóm szívembe lekottázza.*

Az ő tizenkilenc éve, s annak minden napja, az „egymást váltó sérelmek” időszakasaiból fűzött folyamata lett. Csömörré vált a méz, amikor megkóstolta.

*Míg tartott gyermekségemnek tizenkét esztendeje,
Fonnyadt bimbót mutogatott tövise közt vesszeje,
Már hét esztendőől fogva virágozik iffúságom,
De leszaksztá a balsors nyílani kezdő virágom.*

De, hogy el ne sodorjon a panasz áradata, melynek már ő is örvényébe veszne, ha nem írná ki magából, egyszerre megnyílik, „összefacsart szíve belső titkos kamrája”, s megvallja, mi készítette arra, hogy költő legyen.

*Istenem! ájulás volt-é? vagy pedig csak mély álom?
Tüzes képzelődésimet, oh még most is csudálok.
Láttam-é, vagy csak képzeltem? Apolló rám tekint
S elalélt lelkem sebére édes balzsamot hinte.*

Így pattant ki agyából a géniusz már gyermekkorában, bár akkor még nem a versekben, hanem a megmagyarázhatatlan viselkedésében nyilvánult meg. Aztán majd költészete is zavarba ejtő lesz a tárgyválasztás miatt, s attól a pozíciótól, ahogy a világban elhelyezi magát. A fönti két versben olyan tapasztalaton túli állapot átélésére képes, amit még ember nem járt be. Tudományos látomása mint valamely űrutazás megélése a „mennyei képzetim / Mint habok felfogtak, s úsztam gondolatim csuda tengerében”. Ahogy „a számtalan napok végtelen határookban [a véges végtelenben!], / Hol a széjjelszórt világok kerengnek abroncsokban, / E mértékre nem vehett mindenben, a föld felett”. Kíváncsisága valóban égig ért. A legparányibb, láthatatlan világba kívánt behatolni, hogy képzeletét igazolja, vagy új távlatokat nyisson látomásainak. Tudósnek képezne magát, és költő maradt. Így írt nagy megérzésekkel teljes verseket. Komoly szándékának bizonyítéka Kazinczy levele: „Mikroszkópium eránt legjobb utasítást adhat az úrnak dr. Földi barátom. Én egészen járatlan vagyok az ilyenek megszerzése körül: ő pedig, nem régen kerülvén ki Pestről, lehetetlen, hogy erre felelni ne tudjon.” Csokonai akkor már Földit költői munkáinak bírálatával foglalkoztatja, miként Kazinczyhoz, 1793 őszén, sikertelen találkozásuk magyarázatául írt levélből kiderül: „Nálam voltak még Catullusból, Tibullusból és Propertiusból a deákhoz hasonló versekben tett fordításaim, s más apró verseim is, melyek közül azokat, amelyek dr. Földi kemény rostáját is meglábolták, most elküldöm [...] egynéhány magam csinálta nótákkal együtt.” Eszerint kapcsolatuk akkor még irodalmi, a mester és tanítvány viszonya. S ahogy megkedveli egymást a tehetséges ifjú s a tizennyolc évvel idősebb, népből jött költő-tudós, Csokonai még a barátja szerepét is átéli, s mintha az ő poétaságát is folytatná, mikor az Földiben megfogyatkozott, s nemcsak azért közeledett a botanikához, hogy annak költői lehetőségeit kihasználhassa.

A *Dr. Földiről egy töredék* fogalmazványa előtt rövid jellemrajz olvasható: „Boldog lélek az olly, amelyet úgyszinte tehetnek / A bölcseknek erős filozófálási szikárrá / És a széptudományok alélt ingerleti lággyá. (Készült 1801-ben, midőn Földi a magától Linne sistémája szerint magyarul kidolgozott Természeti Históriainak első darabját nyomtatás alá adná.)” A természet bűvárja és a jó ízlés mestere „Felragadák karjaikon e földi hazából”, ahogy azt a fölszállást a szerző is megverselte már. S kapott egy lantot Sulzertől, de a „Lantját megköszöné”. Linne pedig

*Egy nagy öregbítő csövet adván nékie így szól:
„Látod-e, mely kicsiny itt a föld, félrésze vizekkel*

*Béfooglalva setét zölde, félrésze világos,
S mint félreeső citrom hintálva tulajdon
Terbe nyomásától, lóg a nagy semminek ágán.*

József Attila jut el Csokonai ámulatától, a létezés csillag-magányáig, „A semmi ágán ül szívem, / kis teste hangtalan vacog” azonosulásáig, a törvényig. De az eredeti viszonylagosságban születik a költészet: „Most már az üvegcsőt / Megfordítva tekintsd: ím a végtelen üregben / Földi hazád [mértéktelen] tengelye végén [...]

*Látsz-e amott egy rettenetes csoda állatot? Ímé
Mint amaz egyszarvú fenevad, mérgébe kietlen
Lábainál tombol, szemeit borzasztja dühösség.
Mint mérsékli kemény szarvát fenyegetve, hogy azzal
Vagy tölgyfát vagy vén jegenyét csapjon le derékba.
Gondolod-é, mi ez a Behemót? – Egy lyánka kezéből
Kisded teste miatt kicsuszamlott kétnapi bolha. – – –*

Ebben a viszonylagosságban minden megtörténhet még akkor is, ha a menyeyei csavargó földi tereken bandukol, mert jelenlétének egyetemes távlata van. Így egyesülhet a két jó barát sorsa a *Dr. Földi sírja felett*, hiszen az élő is az elhagyatottságban látja saját jövőjét. „Mégkönnyezetlen kell hamuhodni” annak, kit hazájáért „sustorogó tüze onta egybe”. S korán, a tudományt s költészetet félbe hagyva az alatt az akác alatt, melyet magának kijelölt.

*És én, ki hozzád oly lekötött valék,
Én a barátod légyek e szótalan?
Ah! megmeredjen szívem inkább,
És veled egy por alatt fedezzen*

*E boldog ákász: mintsem egész hazám
Közös telében én se legyek meleg,
Felvészem a lantot, s gyepedző
Sírod előtt keseregve ülök.*

*Te tiszta polgár; víg egyenes barát,
Mély tudományú, tiszta eszű valál,
Hempelyge roppant lélek apró
Tested érébe, nemes barátom.*

Az a Csokonai marad csak egyetlen társa, akivel a barátság lekötelezettsége miatt nagyon nehéz lehetett, hiszen a mestere egyben a vetélytársa volt, s talán a szerelemben is. Ám rajta kívül senki

szik. A Zsuzsánnát megleső vénektől vezet az ösvény Csokonai kitalált vagy igazi bokra mögé.

*De látjátok! Már a patakba lépett,
Mely kettőssé teszi ezt a gyönyörű képet.
A bízalékő habok hozzá mint tódulnak,
S farkok csóválván lábához simulnak
Vételkednek, az első melyik legyen,
Mely néki udvarlást csókolással tégyen?
Már szárait,
Már térdeit,
Már csontjait,
Comböveit
Nyelik el a fajtalan babok. –
Ah, távozzatok ocsmány babok! –
Ha feljebb viszitek vizeteket,
Menten összetördellek benneteket.*

Itt s még nagyon sokszor zavarba eshetünk szerelmi lírájának rejtélyeitől. Mert ha konkrétumokba öltözteti képzetét, akkor nagyon nehezen derül ki a valóság. S még inkább, ha a valóságelemek a világköltészet mitológiájában vesztek el személyességüket. Vajon megtudjuk-e valaha, szerelmei között ki volt a Laura, s ki a Rozália, Rózsi? S Rozália egy magyar Petrarca Laura-ideája vagy egy létező nő magyar álneve? De még abban sem lehetünk biztosak, bár egyébként igaz lehetne, valóságos vagy felvett állapot fejeződik-e ki például az *Első szerelemérzés* lelki folyamatában.

*Mit csináljak? E gyulladás
Terjed; a szél gerjeszti,
Hasztalan minden fáradás!
A vizet megemészt*

*Míg még gyengébb gyermek valék,
Mely könnyű volt pibennem!
Ily kint még nem tapasztalék,
Nem rég óta van bennem.*

*Nem rég óta csatáz velem,
Ah, Laura kedves alak!
Ah, csak azóta viselem,
Hogy egyszer megláttalak.*

Laura férjes asszony volt, mikor Petrarca meglátta, megszerette. S hogy már es versben is megváltoztatta a költő Laurát Rózira, annak oka az is lehetett, ne de-

rüljön ki valamely férj előtt a bűnös rajongás. Majd, ha Lilla nevében nyeri el végső formáját, akkor meg már a szerelmi regény emlékező darabjává kell válnia, de már a régi rejtőzködés nélkül, annak a felélesztett tűznek, melyet a Laura–Rózi lobbantott.

Azonban Csokonai szerelmi lírájának fázisait továbbra is a petrarcai lelki folyamatok szabják meg. A föllángolástól, kín és aggodalom közepette, a biztató, mégis sikertelen udvarláson, ostromon át, jut a csalódásig, megcsalattatásig. Mindegyik általános emberi állapot kifejeződése rá vallóan sajátos, míg a tartalma nagyon halványan mutatja az alkotó személyiségét. Úgy is mondhatnám, konvencionális a mondanivalója, de inkább azt jegyzem meg, mint a legfontosabbat, mennél közelebb emelkedik nyelvezete a muzsikához, annál kevésbé fontos általában, hogy kinek és kiről szól. Csak az, hogy milyen érzelmeket közvetít annak, akitől megértést vár.

„A hatalmas szerelemnek / megemésztő tüze bánt, / Te lehetsz írja sebemnek, / aranyos kis tulipánt.” Ritkán szól ilyen *Tartózkodó kérelemmel*. Inkább visszonzást könyörög, s követel, mert alig talál megértésre. S anélkül, hogy a konvencionális tartalomra vonatkozó véleményemet visszavonnám, meg kell állapítanom, ilyenkor kikezdhetetlen teljesítménnyel döbrent meg dramaturgiája, elragad előadása. A forró szerelem olyan tüzes, mint a nyári hőség, maga *A dél* [majd *Déli aggodalom*]. A régi vers kánikulai leírásából, mint egyik hatalmas hasonlító mondatból, fordulhat át a másikba.

*E vidám gesztenye alá úgy jöjjetek,
Hol a néma fáknak sírva énekelem,
Mint égeti mellyem a forró szerelem.
Ah! most is az a nap forog az eszembe;
Mellyen legelőször lobbant fel szívembe;
Mellyen rám csillámlott Rózsi szempillája
S tüzétől felgyúladt az Ámor fáklyája*

Ami Laurában és Rozáliában egy élő személyre vetített szerelmi álom, az Rózsiban, mint hús-vér nőben, az ébredő s beteljesülésre vágyó nemiség célja, melyet elérni nem lehet.

*Vajba az ég vagy olly angyali szemeket
Vagy olly tigris szívbe illő érzéseket
Beléd, szép kegyetlen! ne teremtett volna:
Most szívem illy szörnyű tűzbe nem lángolna.
Egyenes természet! hát rend szerént mégyen,
Hogy aki mást éget, maga jeges légyen?
Vagy Rózsi is így ég, vagy szívem is fázik,
Vagy – vagy a te hitvány törvényed hibázik
Vagy tán... Mit gondolok? – Balgatag szózatok!*

*Hisz égek lám, mégis vízcseppet hullatok.
Olyan tűz ez, melyet gerjeszthet a jég is,
És lángokkal égvén vizet áraszt mégis.*

Ezt a világeköltészeti motívumot a számára ismeretlen Balassi-versben megtalálta volna, ha az idejében előkerül.

*Mely szerelmes tüzem hogyha eddig engem
nem szárazgatott volna,
Könnyhullásom miatt, mint egy folyó patak
mind elcsorgottam volna,
De viszont könnyvemnek köszönöm, hogy élek,
mert tüzemet az oltja.*

Csokonai egészen a tragédia határáig kínlódik, átkoz s emészti magát, hogy tapasztalatlansága, az „oskolai kétség” miatt van a „Mégis egy jó nézést tőle nem nyerhettem” nyomorúsága, ez a „néma kőnek” fordult reménykedés. Vad szűznek mondja Vénuszt, gonosznak Ámort, s közben korholja magát is.

*Ki tudja ah, talán bennem van a hiba,
Járatlan vagyok még Á m o r titkaiba.
Itt ülök, a Nap is elhagy már engemet
S a lelketlen fáknak mondom keservemet;
Pedig tán a kegyes szerelem nevembe
Most sugall legtöbbet ártatlan szépembe.
Keljetek fel nyájás zefirek, keljetek
Mondjátok meg néki, hogy hozzá sietek.*

Siet miután kitombolta magát, s lehiggadva érkezik, mint ahogy az *Egy kétségbeesett magagyilkosa* című versben meg akart halni, de a legenda szerint, Debrecenből menekülvén, Böszörményből anyjának búcsúlevelet írt még, Hadház felé azonban, mintha semmi sem történt volna, úgy lépte át Földiek küszöbét. Ott találja megint szemben magát emészto tűzének szeszélyes gerjesztőjével. S míg a mester dicséretére számít, az asszonyt, mint egy dalnokverseny győztese, el akarja kápráztatni. Így dicsőülhetett meg az ő első magyar szonettjével, *Az esztendő IV szakasza* című versével is.

*TAVASZ virít, s száz rózsza nő
Orcádnak é d e n é b e n,
S szemed kerületében
Május mosolygó napja jó.*

*NYÁR van nekem, s halálra fő
Szívem tüzes hevében,*

*Mert Amor ég egében,
S canikulát tett benne ő.*

*ŐSZ ül setét orcámra, és
Sok búja fellegével
Őzönnyi könnyzáporral és.*

*TÉL szállt fagyos jegével
Szívedbe, s abban semmi rés
Nem ég Á m o r tüzével.*

Hódíthatott épp Földi Anakreón fordításainak hatására írt dalával. Mit érezne s fogna föl *Az emésztő tűz*, legelső anakreóni versének lángjából egy utcabeli Rózsika? Csak egy Belladonna értékeli, mi az, hogy a nyári hóben, az „égető kutyácska” alatt „Flóra hímes virági haldokoltak: [...] A föld egész határi / Alélva bágyadának.” S hogy

*Énbennem is van egy tűz,
Mondják, hogy a Cupídó:
Én nem tudom, ki légyen,
Nem ismerem nevéről:
Elég, hogy ég mellyemben,
S olvasztja nagy tüzével:
Szemlátomást betegszem,
És már alig lehellek.*

*Tegnap leszálla csendes
Cseppekkel egy esőcske,
Megáztatá az erdőt
És a mezőt vizével
S ím a beteg virágok
Mindjárt föléledének
S a hervadó levélkék
Új életet kapának. –*

*Óh, vajha én reám is,
Az én alélt fejemre
Egy ilyen éltető víz
Hús cseppje harmatozna.*

Több szonettet nem írt, inkább a magyar nyelv természetétől idegen szerkezete miatt, nem azért, mert a túlságosan kötött forma gátolta volna szabadságában. Míg az anakreóni dal jól illett karakteréhez, pajkosságához, játékos bölcsességéhez,

a világhoz való finom, gráciás viszonyához. Az élet apró örömeit csalta elő a természetből, a borból, a szerelem lugasából. S egy régi költő áttetsző fátylával leppezte magát, s még inkább azt a maszkot, mellyel a szeretett nő arcát takarta.

Ha nem írta volna meg a *Földi Rózsát*, eszembe sem jut, hogy szíve titkos választottját Földiné Weszprémi Juliskában lássam. Bár addig is inkább szerelmi költészetének sajátosságait nyomoztam, mintsem a magánélete intimitásait feszegetsem. Egy rejtélyes, túlradó személyiséget akartam megfejteni, s azt a helyzetéből következő okot szerettem volna megtalálni, melytől titkolódzásra kényszerült. De éppen itt a legfontosabb derült ki, hisz a köszöntő félreérthetetlen szerelmes vallomásában kimondja a nevet, „Földi doktor szép Julissa,” s azt is, hogy a sok nő közül őt választotta ki.

*Hadd szakasszalak le édes
Rózsaszál, szép vagy te már,
Hej ha meglát, hány negédes,
Hány mosolygó lányka vár.*

*Nem, nem, egy leány se nyissa
Büszke mellyeit terád,
Földi doktor szép Julissa
Néked újabb kertet ad.*

Abban bízhatott, hogy eltereli a figyelmét annak, aki valódi viszonyra gondol, a trubadúros, népköltészeti szerelemszimbólum, a rózsza közhelye. S a legnagyobb merészségig bátoríthatta az a tény, hogy egy gyermeket váró baráti házaspárt ajándékoz meg, olyan asszonyt, akit már híres költeményének hőségévé tett a férje. „Te vagy immár bizodalمام! Te reményem! / Te maradj tárgya szerelmemnek örökre: / Juli kincsem! Juli szépem! Juli díszem! Juli fényem!” – hangzik a Kazinczy közölte s világnyelvre fordított rajongás, melyhez képest az alig ismert Csokonai verse pajkos játék lehet csak. Pedig a leszakított rózsza, szeretkezés, s olyan nyilvánvaló a bimbók násza, hogy nem lehet félreérteni.

*Ott kevélykedj bíboroddal
Ékesebb bimbója közt,
Ott kevélykedj illatoddal
Kedvesebb illatja közt.*

Mikor a verset a *Lilla dalok* közé sorolta *A rózsabimbóhoz* címen, eddig a strófaig használta föl, s alakította a másféle körülményhez, némileg szelídítette, mint ha a pajzánság már nem illett volna akkor az udvarló gesztusokhoz. És Lilla nevével nem tudott mit kezdeni, a „Földi doktor szép Julissa” „Ültetőd X...issa” lehetett csak. S elmaradt, aminek ürügyén szabados merészelt lenni. Az „Akkor a szép rózsafának / Bimbáját árnyékba vedd, / S benne nőtt kis Rózsijának / Ké-

pit új rózsákba szedd” – után egészen más a hangja, s tán még árulkodóbb, miközben másként félrevezető. A rózsaszimbólumot bontja tovább, s a rózsaszakajtás, a bimbók szerelmes egymásra találása következtében új rózsza, kis Rózsi fogan. S innen már egy várandós asszony köszöntése következik.

*Rózsaszínű Juliánna,
Itt van egy szép rózsza hát,
Vedd örömmel, s várd utána
A parányi Rózsikát.*

*E virágot szép öledbe
Vedd be és még abba lész,
Híved is jussék eszébe,
Hogy köszöntésedre kész.*

A vers logikája szerint leánygyermek születését kell megjósolnia, kitől „[...] két valódi hívem / Kölcsönös vígságba lész”, mert lányt várnak a szülők is az őszre. Ő pedig, mikor a jövőbe lát, megint szerelmesként s apaként viselkedik, hiszen a vele egyidős anyával láttatja magát öregén, a fölserdült kislány mellett, negyvenéves korukban.

*S rózsza színekkal pirulván
Gyenge szája lánggal ég,
S csókokat rak rám pirulván
Két fagyos kezemre még.*

Földit meghagyja szerepében, kímélné a félreértéstől, és hadd higgyük mi is, egy játék résztvevői vagyunk, mert végül is a vers lobbantotta föl a szerelmi érzést, a vers jutott a végére saját törvényei szerint az alkotásnak. Különben a költő nem vehető komolyan, szalmaláng a szerelme.

Csokonai Rózsija e költemény születése előtt meghalt az egyik sóhajnyi versben, bár a nevét műfordításban írja le, tán éppen Lesbia helyett. És tudhatjuk, hogy Lilla, aki a költő számára élteben képletesen meghalt már, akkor ez a kijelentés haragot, szakítást is jelenthet.

*Csak három volt a grácia:
De míg csak élt Rozália,
Négy volt mindég a grácia;
Most hogy megbolt Rozália,
Három megint a grácia.*

Ezért, ha pillanatnyi összeveszés nyoma lenne ez a szösszenet, akkor a későbbi *Földi rózsza* a nagy kibékülés után születhetett. Ám, ha szó szerint értendő, akkor nem más, csak költői játszadozás a rózsza nevével. S megválaszolatlan a kérdés, ki

volt Rozália, Róza, Rózi, ha nem Földiné Weszprémi Juliska. S kire irányul titkolódzása, s mit akart vele elkerülni? A szégyent, a megalázást, a botrányt, a pletykát? Ilyen szemérmes, zárkózott a természete? Vagy inkább nem tartotta fontosnak a valóságot a költészetbe keverni? És az olvasót miért érdekelné, hogy kit takar, kit állít gyönyörű álomképpé a rózsza szimbólumában?

Mert hiába nevezi ki másutt Lillát *Muzsikáló szépség*nek, abban a költeményben is a szépségeszmény muzsikáját halljuk, s elsüllyesztjük tudatunkban a hús-vér szeretőt. Az ideál hajnali égbolttá nyíló tekintetében látjuk a költőt, aki „az egész menny boldogságát szűk mellyében viseli”. A valószínűtlen valóságban, ahol „Ezer g r á c i a igézi / Elmerült képzesemet”, az érzékek olyan keveredése, egymással alakulása folyik, melyet csak a legmodernebb lírikusok merészeltek versbe fogni, Baudelaire, Rimbaud és Ady Endre után.

*De midőn szácskád daljára
A húrokat pengeted:
Mit érzek! Minden trillára
Szívem ölöd s élteted.*

*Truccol fülem a szememmel,
És minden érzőinak
Hódolnak levert lelkemmel
Dalod bájolásinak.*

*A hangok virággá válnak
Mosolygó ajakidon,
S a virágok hangicsálnak
Teremtő ujjaidon.*

A túlérzékeny képzelet azonban vágyakozássá fokozódhat csupán, mint valami mesebeli kívánság:

*Vajha, rózsává válhatnál
Szép LILLÁM! egyszeribe
S ágaid közt danoltatnál
Fülemüle képibe!*

*Óh, nem lenne a vidéken
Tenálad szebb virágszál;
Nem zengene a cseréken
Vígabb madár nálammál.*

*Nyíló kelyhedet megszállnák
A szerelem isteni*

*S a nimfák versent próbálnák
Érzsím énekleni.*

Nem érvényes már Lillára, csak a költői halhatatlanságért történik ez a gyönyörű bájlás. A túlfűtött erotika önmagát gerjeszti, a rózsza magában való szépség, ha a vers keletkezése idején nincs a költőnek senkije, vagy akit ennyire szeretne.

1802 májusában találkozik Sárosyné Ilosvay Krisztinával a Várad melletti Félix-fürdőn. A kortárs Dombay Márton életrajzából tudható, hogy a szép Sárosyné Csokonai „barátságának jobban kiszélesített karikájába” tartozott. Kultsár István pedig levélben tájékozódna: „Egy barátságos kérésem az, hogy ismertetne meg az Úr azon szép özvegynek nevével s állapotjával, a melly a nyáron a váradi fürdést olly kellemessé tette. Talán Széphalmi Vinczének ölébe készül ez a szép Kegy? Vagy talán más asszonya van már, akinek áldozik? Kívánnám, hogy szerencse lenne választása ennek az Apolló fiának.”

A kérdés előtti évben furcsa társaság fürdőzött, kocsikázott, mulatott, cseve-részett egy olyan dáma körül, kinek az ura, a hadirokkant Sárosy András, halálos beteg, s Kazinczy arra számít, hogy feleségül veszi majd húszéves özvegyét. Csokonait úgy említi, mint akit kijátszott ellene az asszony: „s olyakat cselekedni, mint a Csokonaival való kocsikázásban cselekedtünk, már az ollyas dolog, hogy aki ezt el tudja követni a Missverstandissben [félreértésben] nem kereshet vigasztalást.” Sértett hímként szól, ahányszor a szakítás után emlékezik rá. És hogy a Csokonai iránt való írói féltékenysége innen ered, szinte nyilvánvaló, miközben nem tudhatta, micsoda szerelmes versek ihletője, akit ő lépten-nyomon szapul. Csak költőnk képzelhette harmadiknak magát kettőjük játszmájában, mikor oly naiv önbizalommal fogadta a kacér pillantást, s egyszerre vetélytársat látott Kazinczyban. Ha igaz a föltételezés, akkor megint valami átkozott helyzetbe került, akár a Földiek esetében. Szeretett mestereit árulta el párjuk iránt való érzelmei miatt. S ha ezen rágódik jóval Lilla után *Az utolsó szerencsétlenség* című versben, akkor nem a férjes Lilla meg a saját sorsán bánkodik, hanem Földi és Kazinczy miatt mardossa beteggá a lelkiismeret, hogy majd a természet törvénye alapján fölmentésért folyamodjon. Nem tehet semmit az „édes fojtó képzetek” ellen. „Bús elmém rajtad tűnődik, / Csak kíván, sóhajt, gyötrődik” – ülteti át Gotfried August Bürger költeményét, s talál párhuzamot vele gyötrődésében. A német költő a sógornőjét szerette, Csokonai az első kéziratban úgy nevezi meg Rózsit, ahogy Krisztinát is írhatna, vagyis Eurydikét, mint Kazinczy-Orpheusz nyomán tette máshol. Amivel meggyőzi magát, azzal a titkolt szerelmeire ad magyarázatot:

*Ez ösztönről nem tebetni;
Megveti ez gátjait.
A természet szokta vetni
Szívünkbe szent magvait.*

*Ilyen a g y ö n gy, mely magába
Vervén gyökeret a fába,
Véle él és véle hal,
S emészti sarjaival.*

A szerelmi lángolás és a kiégés egyöntetű érzelmeit, ebben az érettebb korban, teljes bonyolultságában tárja föl, mintha a költői fejlődés együttjárna a tüzetes önvalómással. Különbösen sincs értelme az udvarló hódításnak, mikor már reménytelenül viszonzatlan, s már nem játék, hanem halálos tét az életében.

*Óh halál! ki a szerelmet
Nyájas színnel követed,
És szívéből a gyötrelmet
Egyszerre leülteted,
Ládd, mind hárman búval élünk,
Végy el egyet, tégy jót velünk:
Akár én, akár más lész;
Jobb hogy egy, mint három vész.*

*Jobb, hogy engemet választol,
Ki legromsoltabb vagyok.
Egy szellőddel elszárasztol,
Egy ujjadtól megfagyok.
Nem tartom azt fájdalomnak,
Ami véget vét kínomnak.
Ha élve nem alhatok
Aluva meghalhatok.*

Ha a szerelem kezdetén még nem is gondol az „utolsó szerencsétlenségre,” azonnal megrázó kétségek nyugtalanítják. Mintha tapasztalat hiányában lenne ő *A bártortalan szerelmes*, pedig a hölgy úri szépsége és szeszélyes természete miatt ennyire tétova. S ami Ilosvay Krisztina előtt bevallhatatlan, hisz még jobban kiszolgáltatná magát, azt veszi önvizsgálat alá, s a másik felet sem kímélve tárja föl. Két versről gyanítható ez az eltitkolt múzsa, de mindegyikben kitér a közvetlen megnevezés felelőssége alól. Csak így maradhat titok még az udvarló Kaziczky előtt is. Az első kézirat pontos látlet arról a lelkiállapotról, míg az Eurydice nevet Lillára változtatván teljesen elvonatkoztat az ihlet igazi forrásától, miként a Lillára átirrt Rózsi-versek is valami idealizált képhez szólnak. Mikor még Eurydice:

*Remény s kétség között epeszttem
Cél nélkül forgó agyamat,
Most feltalálom, majd elvesztem
Eurydicét s nyugalmamat.*

*Ha látom őtet felhevülnek
Rabbá esett érzéseim;
Ha eltávozik, hanyatt dülnek
Félig épült reményeim.*

A „Cél nélkül forgó agyamat” helyett a Lilla-változatban, az „Édes kínok közt magamat” – nem olyan eleven, nem annyira fontos, s mollban szólal, mint az emlékezés. A „hanyatt dülnek félig épült reményeim” időszerűségét a „hanyatt dülnek tornyodzó reménységeim” a konkrétból általánosítja. A *Lilla dalok*-ban Csokonai egy történet hiányait pótolja ki, e máshoz írott versben pedig a jelen idő lelki reakcióit követi, a függés változatait ábrázolván megrajzolja az eleven nőszemélyt.

*Imádandó kegyes képének
Mindennap temjénezhettek:
De egy nyájas kis istennének
Tekintetére reszketek.*

*Erről bátorít, arról ijjeszt
A tisztelet s a szerelem;
A szív emel, az ész lesíjjeszt,
Óh, csiklándozó gyötrelmem.*

Játszik vele, nem hagyja békén, mikor már lemondana róla, kecsegteti, s behajszolja olyan verembe, mely egyszerre sírgödör és virágárok. S a költő egyetlen reménye már csak az lehet, hátha még nem választott a két férfi közül, s a bátor-talan szerelmes számára ő mutatkozik a választásra bátortalannak

*Piros orcádnak rózsájára
Á m o r új-új pecsétet nyom,
Hószín kebled liliomára
Lebelte az én f á t u m o m:*

*De kit bélyegzett ki színedre?
Mék az a boldog valaki?
S felőlem mit fuvalt melyedre? –
Halált vagy életet? – mondd ki!*

*De kímélj, s adj erőt szívemnek.
Ah! gyengén szólj sorsom felől:
Mert akármit végzesz fejemnek,
A kín vagy az öröm megöl!*

Ezt a verset jóval a májusi Félix-fürdői napok után, szeptemberben írta, ha barátja, Nagy Gábor kijelentését támpontnak vesszük, mely szerint, *Az éjnek istenibez* versével együtt nála „firkálta” le. Tehát legalább addig tartott a nagy szerelem, s a bolondítás Ilosvay Kriszka felől, akinek ezt a költeményt sem mutathatta meg „A szívem ki nem önthetem” sor állítása, de sértő őszintesége miatt sem. És ha az „Ah! gyengén

szólj sorsom felől” kérést innen hallhatta volna, s Csokonai sem csupán verselemként használja, akkor a titok azonnal kiderül Kazinczy előtt is.

Az éjnek istenibez című költeménynek ugyanaz a valaki az ihletője. Lilla helyett az első kéziratban: „Kesergettem Eurydicém” és „Ah! Euriydikém nyájas lelkének” olvasható. De olyan sorok is visszautalnak *A bátortalan szerelmesre*, mint „És bár Á m o r kohában élek, / De tüzembről beszélni félek, / Hogy meg ne vessen engemet”. Ám a költői megvalósulás egészen más. Az előbbi a lelki és viselkedési folyamat pontos leírása, szembeállítás, az utóbbi a félálom képeivel összekeveri az ébrenlét valóságát, hogy az irreális érzelmeket valami másvilági látványban, melódiában oldja fel. Miközben mindkét költemény, mintha már a XX. század modern költészetének racionális és szürreális csíráit hordozná magában. Ugyanakkor a korabeli rokokó és szentimentalizmus legnagyobb teljesítménye. Miközben Ányos Pál éjszakai verseivel rokon, leginkább a szerelem megvalósulásának reményében különbözik. Csokonai azért ajzza föl génuszát, hogy vágya beteljesüljön, a szerzetes Ányosnak ez lehetetlen már, és örületes. Eurydike „mennyei szíve, / Orcája, a kellemnek míve, / Megvarázsolta szívemet” – elvarázsolta ezt a verset is. A szerelmi vágy mítoszi terébe sóhajtja könyörgését. Az éj isteneit, a Holdat és a csillagos eget kéri, hallják meg, „A hűség mint búslakodik”

*Te csendes éjnek királynéja,
E n d í m i o n szép barátnéja,
Te ott a fél felbő megett!
Ints hallgatást nárcispálcáddal,
S balkan nyomd pamut hintócskáddal
A harmattól nyirkos eget.*

Rokokó piciségű, finomságú képpel jeleníti meg az éj királynőjét a roppant világegyetemben. Földies mesebeliség képződik, mikor a Hold csókolni indul az örök álomba merült, vadász Endímiont. Ady bűvöl majd ilyen miniatürizált éjszakai jelenetet a *Halálvirág: a csók* című versében. Az álmatlan Csokonait ki értené meg jobban, mint az, ki mindig hallja és látja, s akiket ő néz, és tudnak éber éjszakáiról, és önmaguk az embertelen éjszaka.

*Te is földünknek férje, s bátyja,
Míg a magánosság barátja,
C o e l u sz! terád báméskodik,
Tekints le milliomm szemekkel,
S halld meg könyörülő szíveddel,
A hűség mint búslakodik*

Hallják meg, és segítsenek, oldják föl kétségeit, hogy az a szerelem, melyet ő fölszított, „Más boldogabbnak a jutalma” ne legyen. S mi lenne erősebb bizonyítéka igaz érzésének annál az ámulatnál, ahogy kedvesét bemutatja:

*Ti álombintó istenségek!
Kiknél az éji jelenségek
Ezer formában lengenek,
Míg összehajlott szempillái,
Mint a tulipánt fátyolkái
Testvéresen szendergenek:*

*Küldjétek egy K é p e t elébe,
Ki mint én szíve kétségébe
Halvány, bágyadt, és hű legyen,
És egybegyűlt sóhajtásomnak
Ködjébe burkolva, kínomnak
Mélységéről vallást tegyen.*

Csak az egybegyűlt sóhajtások ködébe burkolt álomkép juthat be a vágyak országába, ahol a szerelmi vallomásra az alvó fél éber kétértelműséggel „Ézt nyögi: Én is sz e r e t e m”. S mintha csupán az álombeli részvét kényszerítene a földies szavakra. S mintha már ő is szép bálványa mennyei kísértetével álmodna, aki a nyugalma visszaigézi. Így vált a valóság képzeletté a versben és az életben, s az is maradt, szegény Vitéznek. Bátortalan *Szemrebányás* és *A Pillangóhoz* mért lélek halálvágya. Talán azért sem tudott igazán haragudni, mert nagyobb dolgok foglalkoztatták.

A *Szemrebányás* című vers megszólítottját nevezhette Laurának, a „Lyánykát” érthette Rózsának, mondhatta Lillának, mert minden formájában ugyanarról a kiszolgáltatottságról szólt, melyet a költőnek el kellett viselnie. „Búra, gyászra változának / Tűneményes álmaim”, „alva tartott szép szerelmed”, „ingó kegyelmed” következtében, a női természet miatt.

*Érzem: a leányi elme
Nyári árnyékként kereng,
Hogyha más Nyalánk szerelme,
Mint Z e f i r, körülte leng.*

*Néked is, szép rózsaszálam,
(Szád s szemed tagadja bár)
Kedvesebb kezd lenni nálam
Eggy enyelgő lepke már.*

S akár a lepke, „Máshoz áll el a negédes, / Összecsúfol, s elfelejt”. Mindketten ugyanazt a sérelmet szenvedik meg, melyben csak a hűséges lehet ilyen nagyvonalú.

*Én pedig, mintsem szavamban
Tégedet csúfoljalak;*

*Szánlak inkább, és magamban
Megbocsátok, gyöngy alak!*

Sokszor a szerelmi hódítás, vereség érzelemtömege miatt nem érvényesülhetnek azok a rezgések, remegések, finomságok, melyek ebben a versben olyan nyilvánvalók. Lelki nyugalmában fölülemelkedik magán valami általánosabb személyességbe. Miként a népdal egyszerre lehet mindenkié, s az illetőből szóló, mintha szívéből fakasztotta volna. A *Szemrehányást* is a közönség ajkára komponálta már 1803-ban, a maga németes dallamára, egy bécsi zeneszerző. És a jó ízlés őre, Kazinczy csodálatát is elnyerte, mint lélekrajz s a nemes érzelem példája. Annyira kedvelte, hogy még Kölcseyt is sikeresen biztatta az átírásra, aki aztán jól el is rontotta, meggyalázzván a költeményt, de Csokonai ezt sem érthette meg. Kigyomláta a parasztos *gyöngy alakot*:

*És én, bátor keménységed
Mély kint áraszt keblemen,
Megbocsátok, Lilla, néked,
S némán sírok estemen.*

Az *estem* itt igejelentésű, miközben jelölhetne napszakot is. Az éppígy csudált *A Pillangóhoz* versben, pedig a „nagyon költőietlen” szó helyett a *lepe* használatát tartotta volna ízlésesnek. Ekkora érzékhiba már csak tudatalatti okkal magyarázható, különben érthetetlen, miért nem veszi észre a nagyeszű költő a szemléletes nyelvi telitalálatot, melyben pontosan kifejeződik a pillanatnyi élet, s a világra nyíló tekintet szempillaröpködése, miként azt Csokonai gondolta.

A Pillangóhoz költészetének igazi befejezése, bár *A reményhez* áll a szerelmi regény végén, de ami ott a „kedv, remények, Lillák” elvesztéséből következik, az itt teljeseedik be az elképzelt halálban. Egy pillangó röptéből, mint a lélek szimbólumából, támad előérzete. A kora tavaszból halad a vers, ahogy a tavasz „hamar-követe” szálldos, ahogy a költő szemével követi, s eszével irányítaná. Túl korán jött, „Még nincs rózsa, s te a kopasznak / Mégis csókolására mégy?” „Miért szállsz ama puszpángokra?” Mintha becsapott vak lenne tájékozatlanságában, mintha a költő vezérelné, hogy ébressze a természetet, és a közös erőfeszítésből illatoznak a violák; nyílik az élet-remény. Míg a növények nedvvel töltődnek, élesen kontrasztossá válnak a szavak, a süketen súlyos „setét rögök” és az „állhatatlan selyem-madár”, a „szunyókáló Flóra gyenge szüzei” s „a napra félve kandikáló csírák” és az

*Eredj, s egy bosszú csókkal szídd ki
Zefír elől illatjait,
És szárnyad zörgésével hídd ki
A napra kisdéd hűgait...*

– mind-mind olyan értelmi és érzelmi feszültséggel bír, melytől a megszokott évszak a felfedezés első élményével hat. Aztán a pillangó röptére bízván a verset, a maga ellentétére talál benne hasonlatot.

*Mit? Violákról violákra,
Osztod te, csélsap csókodat?
Be boldog vagy, hogy egy virágra
Nem kötöd indulatodat!*

*De én csak egy R ó z á t szerettem:
Ab! csak egy bírta szívemet,
Miolta már ezt elvesztettem,
Örök tél dúlja létemet.*

Áttűnik belső telén a kinti megújuló évszak, amely saját múltja gyanánt fordítja a jelen időt ifjúsága tavaszába. S annak tükrében látja egyszerre, hogy szerelemben, poézisben, az egész emberi sorsban micsoda vesztes ő. És a pillangóhoz írt költemény ennek a kimondása végett jött létre.

*Az én lelkem is hajdanában,
Mint te, vidám s eleven volt;
Míg ifjúságom tavaszában
A virágzó Lilla bájolt:*

*De most lomha, s h e r n y ó módjára
Mászkal a fanyar bánaton,
És a mások multságára
Magának vers-koporsót fon. – –*

Lilla, Csokonai minden csalódásának allegóriája lett, és ő idézi elő az önutálatából következő borzasztó metamorfózist. A pillangólét hernyószakasza juttatja eszébe a közös szavakat, a lomha mászkálást a fanyar levélen, bánaton, a bebábozódást, mikor önmaga koporsóját fonja a vers, ha mások multságára szolgál. S pillangót látván a szárnyas Psychére gondol: „Ah! szárnyad eszembe juttatja / P s y c h é t , s a z ő bánatjait”. Áttűnik a rovarlét látomásán a mitológiai történet, hogy átsegítse a földi térből s időből a lepkévé, lélekké változás fokozatainak végcéljához, egy ideális világba..

*Ő is Amor arany várában
Egykor édes nektárral élt,
És a g r á c i á k rózsássában
Kedvet s örök tavaszt remélt:*

*De egy bábajos hang neszére
E víg szcénák eltűntenek,
S az ő halálos gyötrésére
Ég, föld, mind felesküdtének. –*

Vénusz fölborította fia, Amor és Psyche házasságát, s lepkévé változtatott menyét az Olymposz rózsakertjébe száműzte. Mindketten a szerelem miatt bűnhődnek, de amit a félistennek az emberi forma jelentett, azt az embernek, a legalacsonyabb, legundorítóbb állapotban muszáj elszenvednie.

*Óh, mikor lesz, hogy bús kínjában
Letöltöm b e r n y ó-életemet,
És szemfedelem púpájában
Kialszom szenvedésemet?*

*Mikor lesz, hogy lelkem letévén
A testnek gyarló kéréseit,
S angyali p i l l a n g ó v á lévén,
Lássa Olympus kertjeit,*

*Hogy ötlet egyik vígasságból
Másikba új szárnyak vigyék,
Hogy a S p h a e r á k b a n nőtt rózsákból
Örök ifjúságot igyék?*

Amíg a szférák zenéjére röpdös a lélek lepkéje odafönt, Haydn muzsikáján szárnyal a földi vers szájról szájra, mintha Csokonaihoz semmi köze sem lenne már.

HOSSZÚ ÚTON HAZÁIG

Olyan lehetett 1800 márciusa, akár ebben a későbbi versben fölidézett kora tavasz. Búcsút vett Csurgótól, s elindult Debrecenbe gyalog, szekéren, nem a Pegasus hátán, nem is egy garabonciás diák hétmérföldes csizmájában. Zsebében két forint, vállán porköponyeg, tarisznya. Húsvétra akart, de csak májusban került haza. Húzta az anyai, testvéri, baráti szeretet, mégis úgy közeledett, mint „amerre szívának a hazul fúvó szelek”, lassan, az utazók forgandó szerencséjére bízva idejét. S elégszer gondolhatta, mi lesz majd vele szülőhelyén? Hisz nem kívánatos a kollégium árnyékában. Nyújt-e majd annyi védelmet az iskola tövébe rakott ház, hogy kevésbé legyen otthontalan a városában, mint idegenben? Vitte a lába, a szíve, kiszolgáltatta kóborló ösztönének.

Frissen és elszántan indult, ahogy valaha Komárom, Pozsony felé. „Én csakugyan Debrecenbe leszek húsvétkor, és a magam csendességébe kérődzöm mindazokon, melyeket három esztendei adventurjeimbe magamon s másokon s a vilá-

gon tapasztalni – szerencsém-e? vagy szerencsétlenségem? volt. – A nagyravágyás nem szaporítja meg az én aggságimat, és a házi foglalatosságok között mindenkor érezhetem, hogy szabad vagyok.” Napokat tölt Szigetváron az egyik Festeticsnél, hogy a *Zrínyiász* terepén tájékozódjon, mert ki szeretne volna adni, mint az ő tervezett *Arpádiász*ának hozzáférhetetlen előzményét. Hitte, az akkori költők közül ő az egyetlen, aki a nemzeti eposz megteremtésére képes, és szülővárosában biztosan meg is írja majd élete nagy művét nemzetének. Teljes volt akkor még önbizalma, fizetését ráhagyta a szegény csurgói iskolára, mintha nem érdekelt volna, milyen magalázó helyzetben volt ott. Hogy azt a helyettesítő pótolta, akinek nehezebb esett volna egy másik faluból átjárva tanítani. És Csokonai harmadlagossága addig tartott, míg a kinevezett Császári Lósi Pál göttin-gai tanulmányai befejeztével be nem iktattatik. S ameddig késett, addig lakhatott a fűtetlen szálláson, a gyertyátlan téli sötétben, betegen február végéig. Ez lett a keszthelyi tanársághoz fűződő tervekből, a svájci, olasz, francia tanulmányokból! S a hintós nászútból, melyen az ifjú pár a mennyországba repül! Talán Festetics Lajos gróf szekerén mehetett Pécsig.

Ment a kora tavaszban a mecseki falvak nárcisztól sárgálló kertjei mellett, ibolyaszagú böjti szélben Bátán túl, a Dunához. Éppúgy a nagy víz előtt, ahogy Szántódon várta a révész. Akkor, Lilla után, valami beláthatatlan felé csapódott, most a két valószínűtlen év befejeztével az irány volt biztos csak, és úgy érezte, legalább annyira elválkik a jövő a múlttól, ahogy a folyó a két tájat elválasztja. „Sok volt a baj s a törődés, / Mely alatt erőm rogyott, / De az édesb képzelődés / Felejtette Somogyot” – írta *Visszajövetel az Alföldről* versében, de én a „mászkal a fanyar bánaton” sorát is földézem, ahogy „Kecskemét pusztájának széllel bélelt szirtjain” jár magányosan, porköponyegben a homokbuckákon. Volt elég fantáziája, hogy valószínűtlen nézőpontból szemlélje a dolgokat, lentről a semminek ágán csüngő földet, fönről a földi jelenségeket vizsgálhassa nagyítva, kicsinyítve. Letekinthetett poroszkáló önmagára is, ahogy a közeledő fogatot megállítaná, s csalódottan leejti kezét, és hosszan néz utána. Csak a legendáriumban bír olyan varázserővel, mely által annyiszor bénítja meg a lovakat, amíg a kocsis föl nem veszi. De a valóságban nem támaszt boszorkányszelet, ha étlen kell továbbállnia, s fekete bikává sem változik, hogy ijedten majd attól „a kun banya [...] tehenet fejet, / S a garabonciás deáknak önként fog adni tejet”. És hiába hívja a Pegazust:

*Fövel! Még egyszer szólítlak. – De nem felelsz szavamra,
Faj, a poétaság mellett rászorulok lábamra.
Vagy én poéta sem vagyok, vagy azok hazudtanak,
Kik poétafövel néked szárnyat s lételt adtanak.*

Jó lenne, ha volna, aki „Éjjel, nappal, hegyen, völgyön, vízen egyaránt megyen, / Széllel élvén, nem kell róla gondolkodni, mit egyen”. Legalább a *Lócsere* tárgya lehetne, ha már a kölcsön gebe megdöglött: „Nem bánom én, legyen sánta, félszemű, avagy görbe, / Csak a lábát tudja bírni, s ne ejtsen a gödörbe.” Ezt a karcagi barátoknál pi-

henő, jókedvű Vitéz írta Varró Istvánék mulatságára. Eszébe jutván a régi legáció, amikor szánózás közben elveszítették, elmondta talán az akkori esetről szóló rigmusát is. De valaha könnyebben csikarhatott derűt, hogy őt oly észrevétlen lehet elveszteni, mintha jelen se volna.

Halas, Kecskemét, Nagykörös parókiaiba, rektori lakásaiba, nemesi udvarházaiba ugyanaz a régi legációs emlék vezérelte, mint Karcagra s majd Nádudvarra: „Itt hosszas törődésemnek / Egy kis pihenése lett, / Vívén egy jó emberemnek / Házához a tisztelet.” Bárhol tartózkodott, hálásan fölmondhatta: „Éljenek ősök portáin / Soká az ily emberek, / Kiknek ily híres és fáin / Mind szívek, mind kenyerek.” Kedves marasztalásukat lényének azzal az elbűvölő kedvességével, érdekes viselkedésével viszonzta, melyből legendát fontak köré, s már azt is elképzelték, ha költő, Pegazuson repül, mikor az apostolok lován indulva elköszönt. S nem ért senkit meglepetés, hogy a népek, annyi fura cselekedetén álmétkodván, jövőmondó garabonciás poétának tartották, aki a világháborút is megjósolta. De még a saját sorsát sem sejtette előre, pedig lett volna mitől meglepődnie hátralevő útjain. Micsoda rohanásban hajtja egyre gyengülő egészségét a legújabb szerelemi szenvedély? Leégett házuk újjáépítése mellett micsoda szellemi erőfeszítésre kényszeríti életművének betakarítása, megjelentetése? S a scénák milyen borzalmasak: „Mikor ama rózsalugas tövig égett, s az a fülemüle, mely e kis szálának minden éjjel koncertet adott, őrzöngve repült el a barátságosabb erdei vidékekre.” Míg a másik énekes, a költő, üszög és hamu között lakik, s egy vékony deszkázat a mennyezete. Így folytatódott élete szimbolikus útjává ez a hazafelé vivő kanyargós messzeség az utolsó megrázkódtatásban.

Váradra zökög alatta a fuvaros paraszt szekere, lassan, ötven kilométernyi távolságra egy nap s egy éjszakán át. A hideg, nedves levegőtől elgyengülve, kialvatlan érkezik meg, hogy Rhédey grófnét búcsúztassa. Még egy lángelmének is abszurd vállalkozás ezersoros verset költeni annyi idő alatt, amely a hír vételétől a gyászszertartásig tartott, s melyből csak egyetlen teljes napot tudott tisztán az írásra fordítani. Az alkotás borral gerjesztett elképesztő feszültsége annyira fölforralta szervezetét és szellemét, hogy még a papírba is beleájulhatott, s mikor föltámadt, már a templomi gyászpompa közepén találta magát, mint egy megszállott Hamlet: „*Lenni? vagy nem lenni?* – kérdések kérdése.” Eltekintve Kazinczy rosszindulatú leírásától, inkább Domby Márton rajongó szavait hallgassuk, melyben a váradi szereplés a kollégiumtól búcsúzó szónokot juttatja eszébe. „A legfelsőbb potenciára emeltetett az ő meggyűlt lelke, és valahány szikrát bocsátott ki magából, mind az ő szájának, szemének, tagjainak mozdulatai által sokszorozódván, electromi batteriás villám gyanánt lövődött [...] Szemével, szájával, haja szálai-val, karjainak és tagjainak minden mozdulattal beszélt, indított, s ontotta ki a meggyűlt érzést. [...] Ez a Csokonay utolsó Hattyúi szava ugyan nem egy könnyen fog kiesni a jelen volt Gyülekezet emlékezetéből.” Míg az özvegy gróf számára csak annyit jelentett a költő, mint az ünnepi ebédről tiszteletlenül hiányzó valaki, s még fizetni is elfelejtett, és rá se nézetett senkivel, mikor „ény egy szegény pápista papnál olyan tökéletes esméretlenségbe feküdtem a halálos ágyat Nagyvá-

radon, mint akármely szegény idegen valamelyik szánakozó missionáriusnál a dalaj láma városába”.

*FENN lengő Hold! Nézd mint kínlódom
Mondd meg nekem, hol fekszem én?
Ágy-é, amelyben bánykolódom,
Vagy a koporsó az szintén?
Nem! – Csónak ez, mely a kétes
Remény és biztos félelem,
S az élet és halál setétes
Hullámjain lebeg velem.*

A temetés után, a hatalmas költemény helyett a tüdőgyulladás lidércnyomása szorította a mellét, s betegen vitték Debrecenbe, ahova esztendőkkkel előbb a májusi pillangók lebegő tüneményein át érkezett haza.